

ODRŽANJE SELA NA KOPAONIKU

SUSTAINABLE RURAL SETTLEMENTS AT KOPAONIK

UDK: 711.3 Kopaonik
Originalni naučni rad

Dr Marija MAKSIN-MIČIĆ, dipl. inž. arh.
Dr Marija NIKOLIĆ, dipl. inž. poljopriv.
Nikola KRUNIĆ, dipl. prostor. planer

REZIME

U radu se na primeru Nacionalnog parka Kopaonik, čija je primarna funkcija očuvanje i zaštita prirode i prirodnih vrednosti, razmatraju osnovna pitanja u vezi koncipiranja odgovarajuće strategije i pratećih politika održivog razvoja planinskih područja Srbije. U tim okvirima se primarni značaj daje obezbeđenju uslova za održivi razvoj poljoprivrede i opstanak seoskih naselja, kao osnovnim preduslovima za očuvanje specifičnih prirodnih, predeonih i kulturno-istorijskih vrednosti ove planine. Za održanje neophodne vitalnosti stanovništva opcija je zadržavanje i naseljavanje mladeg stanovništva, uz poboljšanje uslova i povećanje kvaliteta življenja u seoskim naseljima. Održivom razvoju poljoprivrede na planinskom području može da pogoduje nasledena mreža naselja, koju treba očuvati i transformisati i povećati dostupnost javnih službi i usluga opštinskih centara, manjih i srednjih gradova u okruženju. Opstanak planinskih područja zavisi od mogućnosti ulaganja iz javnih fondova u decentralizaciju ekonomskih aktivnosti i povećanje dostupnosti ovih područja.

Ključne reči: planinsko područje, mreža naselja, održivi razvoj, prirodne vrednosti, poljoprivreda.

SUMMARY

The paper is dealing with questions relevant for defining the strategy and adequate policies for sustainable development of mountain areas, discussed on the case study of the Kopaonik national park. In that respect the prior activity is to insure and support the sustainable agriculture development, and to sustain the rural settlements, as essential prerequisites for nature, landscape and cultural heritage protection, conservation and presentation. For achieving the necessary demographic vitality of this mountain possible option is to obtain the existing and settle the new younger population, by ameliorating the living conditions and rising up the quality of life in rural settlements. Sustainable utilization of natural resources, the agricultural land in particular, can open new perspectives for local development, preservation and transformation of the settlement network patem. Necessary prerequisite is to increase accessibility of different services and utilities in small and medium sized towns at mountain and surrounding areas. Sustainability of mountain area and rural settlements network has been depended over the eligibility of public investments for economic activities decentralization and for increasing the accessibility of this areas.

Key words: mountain areas, settlement network, sustainable development, natural heritage, agriculture.

UVODNE NAPOMENE

Čineći složene i dinamične prirodne komplekse, planinska područja su izuzetno ranjiva na neodgovorno podešavanje svojih fizičko-geografskih i bioloških komponenti prema materijalnim potrebama čoveka. Poremećaj samo jedne od njih izaziva lančanu reakciju u celom kompleksu, sa čitavim nizom dalekosežnih posledica i na prirodno okruženje izvan planinskog prostora [6]. Ujedno, gotovo sva planinska područja su u svetskim razmerama već duže vreme zahvaćena procesima depopulacije, usled teških uslova življenja, skuplje proizvodnje, manje plodnog zemljišta, udaljenijih tržišta, ekstremnije klime i nerazvijenije infrastrukture, javnih službi i drugih vidova društvenog standarda, u odnosu na terene na nižoj nadmorskoj visini. Ublažavanje ovih teškoća ima u razvijenim zemljama, posebno u Austriji, Švajcarskoj i Francuskoj,

dugu tradiciju koja je ugrađena u temelje strukturne politike Evropske ekonomske zajednice, a početkom 1990-tih modifikovana preusmeravanjem težišta interesovanja Evropske unije, sa proizvodnih i dohodovnih problema poljoprivrede na politiku integralnog ruralnog razvoja (IRR).

Prvi rezultati programa IRR su ohrabrujući, ne samo u pogledu mogućnosti povratnih demografskih trendova na selo, već i po pitanju zaštite životne sredine. Pokazalo se da ova zaštita, često shvatana kao ograničenje ekonomskog razvoja, predstavlja glavni resurs ruralnih područja [13]. Ovim su otvorene nove perspektive za održivi razvoj planinskih područja, tj. za usklađivanje ekoloških, ekonomskih i socijalnih aspekata korišćenja njihovih resursa. Shodno tome, zalaganja za očuvanje posebnih prirodnih vrednosti i retkosti planina u EU danas prate pozivi za pružanje pomoći planinskim zajednicama i na prelazak "...ka formi upravljanja zemljištem koja prepoznaje ulogu farmera u brizi za predeo, u očuvanju jedinstvenog

Adresa autora: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 11000 Beograd, Bulevar kralja Aleksandra 73/II

pejzaža i staništa, u zaštiti flore i faune (...). Potrebno je da osiguramo da ljudi u planinskim područjima imaju mogućnosti i pristojan kvalitet življenja. Ne smemo ustuknuti pred depopulacijom ovih prostora" [10].

Nesumnjivo je da je Srbiji, takođe, preko potrebna puna valorizacija značaja lokalnog stanovništva za očuvanje bio i geokapaciteta planinskih područja, koja obuhvataju oko polovine nacionalne teritorije, odnosno 22% ako se uzmu u obzir tereni sa posebno teškim uslovima za poljoprivrednu proizvodnju i većinu drugih privrednih aktivnosti (iznad 800 mnm iznad 600 mnm, ukoliko preovlađuju nagibi veći od 18 stepeni). O tome govore, pre svega, izrazito negativni demografski trendovi kojima su na ovim područjima zahvaćena gotovo sva naselja, izuzev opštinskih centara. Zato se zaustavljanje depopulacije planina Srbije mora staviti u direktnu vezu sa obezbeđenjem uslova za očuvanje, odnosno racionalno uređenje mreže seoskih naselja u interakciji sa prirodnim okruženjem [8].

Polazeći od toga, u ovom radu se analiziraju mogućnosti i ograničenja razvoja sela na obrežju Nacionalnog parka Kopaonik, tj. u zaštitnoj zoni ovog parka, čije su posebne prirodne i kulturno–istorijske vrednosti i ukupna životna sredina od 1981. godine stavljene pod zaštitu države i kasnije razrađene prostornim planom (Službeni glasnik RS, 4/1989), koji je sada u postupku inoviranja. U teritorijalnom pogledu, analizom su obuhvaćeni atari svih naselja koja su identifikovana odlukom Vlade Republike Srbije o izradi Prostornog plana područja posebne namene Nacionalnog parka Kopaonik (Službeni glasnik RS, 16/2002).

Cilj ovog rada je da se na primeru Nacionalnog parka Kopaonik, čija je primarna funkcija očuvanje i zaštita prirode i posebnih prirodnih vrednosti, fokusiraju osnovna sporna pitanja u vezi koncipiranja odgovarajuće strategije i pratećih politika održivog razvoja planinskih područja Srbije. Pri tome se polazi od određivanja glavnih geografskih, demografskih i ekonomskih varijabli, koje karakterišu područje Nacionalnog parka.

Ovakvim regionalno–ekonomskim pristupom, analiza je metodološki stavljena u direktnu vezu s konceptom integralnog ruralnog razvoja, koji je u razvijenim zemljama tržišne privrede od početka 1980–tih generalno prihvaćen kao model značajnog poboljšanja opštih uslova življenja na selu, posebno u pogledu smanjivanja ekonomskog i socijalnog jaza između bogatih i siromašnih regiona [12]. Oslanjajući se na diverzifikaciju ekonomskih aktivnosti na selu, ovaj model je u novije vreme evoluirao u pravcu isticanja vodeće uloge primarne poljoprivredne proizvodnje u očuvanju ekoloških, kulturoloških i drugih netržišnih vrednosti ruralnog prostora, sa pozitivnim uticajem na opšte stanje životne sredine širom Evrope (Council of Europe, 1995.).

U skladu s iznetim koncepcijsko–metodološkim polazištima, s jedne, i ekonomskim obeležjima Kopa-

onika, s druge strane, rad je u predmetnom pogledu usredsređen na probleme opstanka seoskih naselja, kao jednom od osnovnih preduslova za očuvanje specifičnih prirodnih, predeonih i kulturno–istorijskih vrednosti ove planine. U tim okvirima se primarni značaj daje obezbeđenju uslova za održivi razvoj poljoprivrede. To podrazumeva i racionalno upravljanje prostranim livadama i pašnjacima, kao jednom od bitnih preduslova za adekvatnu valorizaciju potencijala za razvoj turizma i drugih uslužnih, odnosno ekološki bezbednih proizvodnih, vaspitno–obrazovnih, rekreativnih i kulturnih aktivnosti.

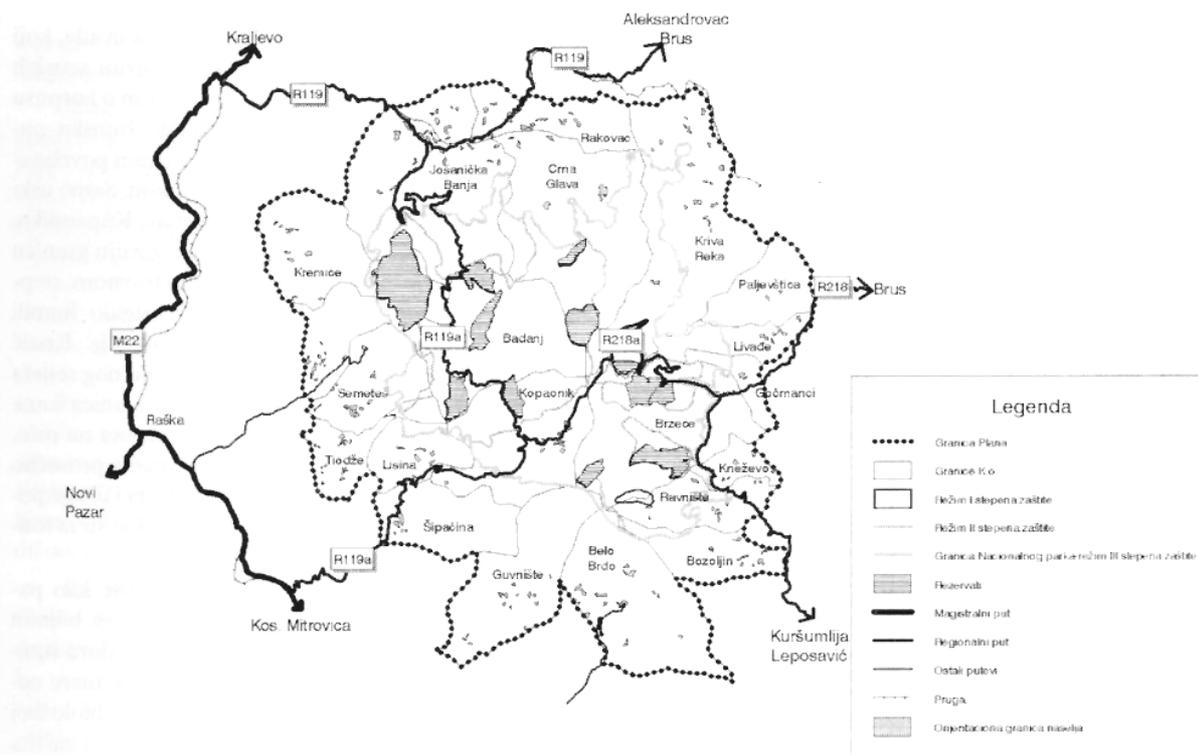
1. OSNOVNE EKOLOŠKO–EKONOMSKE ODREDNICE

Obuhvatajući oko 318 km² ukupne površine, posmatrano područje se prostire centralnim delom planinske mase Kopaonika, na terenima od 600 do 2017 mnm. U tim okvirima oko 118 km² otpada na Nacionalni park, kao prostornu celinu izvornih i jedinstvenih prirodnih vrednosti, prirodnih znamenitosti i retkosti, očuvanih autohtonih i šumskih ekosistema i vrednih spomenika kulturno–istorijskog nasleđa. Ova celina predstavlja dobro od opšteg interesa, u odnosu na koje su uspostavljene odgovarajuće zone I, II i III stepena zaštite i zaštitna zona oko parka (slika 1).

U granicama Nacionalnog parka se nalazi oko 9,7 hiljada ha šuma i šumskog zemljišta, prostrane livade i pašnjaci velike ekološke i ekonomske vrednosti; bogati vodni resursi sa obiljem padavina, razgranatom mrežom vodotoka, brojnim izvorima i vrelima; značajna rudna blaga zastupljena srebrom, olovom, cinkom, hromom, gvoždem, laporom za cement, ugljem, granitom, termalnim vodama i dr.; kao i čitav niz unikatnih geomorfoloških, geoloških i hidroloških spomenika, nepokretnih kulturnih dobara i drugih vrednosti.

Zbog povoljnih klimatskih prilika formiranih pod preovlađujućim uticajem srednjoevropske varijante evropske klime i obilja gotovo svih elemenata potrebnih za život i rad čoveka, prirodno okruženje Kopaonika je još od praistorijskog doba izloženo delovanju antropogenih faktora. To znači da su sadašnje komponente tog okruženja, shvaćenog kao celokupnost prirodnih resursa i uslova, vekovima oblikovane u interakciji sa ljudskim društvom. S tim u vezi se nameću dileme po pitanju mesta i uloge čoveka u očuvanju prirodnih vrednosti, retkosti i znamenitosti tog područja. Osnovno pitanje se svodi na uspostavljanje adekvatnog odnosa između zaštite i korišćenja pojedinih komponenti prirodnog okruženja, kao podsistema globalnog ekološko–ekonomskog sistema. Drugim rečima, šta je u dugoročnoj perspektivi delotvornije za očuvanje specifične vegetacije i životinjskog sveta, bogatog biodiverziteta, lepote predela i drugih blaga Kopaonika:

– korišćenje u skladu s principima održivog razvoja, ili

Izvor: Radna verzija Strategije zaštite, razvoja i uređenja područja Nacionalnog parka Kopaonik, 2003.

Slika 1. Zaštita prirode na području Nacionalnog parka i njegove zaštitne zone

– svodenje zaštite isključivo na primenu mera zabrana, restrikcija, konzervacije i sl.?

Sa ekonomske tačke gledišta, tj. sa stanovišta korišćenja za zadovoljenje raznovrsnih ljudskih potreba, prirodno okruženje ima četiri osnovne funkcije [11]:

– izvor je prirodnih resursa za razvoj proizvodnje; zbog limitiranosti (rude, nafta i sl.), odnosno delimične obnovljivosti (poljoprivredno zemljište, šume, ribolovišta), danas se postavlja zahtev za definisanjem alternativnih načina njihovog korišćenja, uz uvažavanje interesa budućih pokoljenja;

– čini životnu sredinu kao prirodno javno dobro koje čoveku obezbeđuje čist vazduh i vodu, lepotu predela, odmor u prirodi i druge uslove egzistencije kako elementarnog, tako i kvalitativnog karaktera;

– ima sposobnost apsorbovanja, odnosno neutralizovanja zagađenja koja su rezultat čovekovih proizvodnih i potrošačkih aktivnosti, ali samo do određenih granica; bespogovorni uslov daljeg ekonomskog razvoja jeste smanjenje odlaganja i reutilizacija otpada, kako ne bi došlo do prekoračenja odgovarajućih kapaciteta prirodnog okruženja; i

– služi kao prostorna osnova za razmeštaj naselja, industrijskih objekata, poljoprivredne proizvodnje, infrastrukture, terene za sport i rekreaciju i dr.

S obzirom na to da kopaoničke šume čine autohtone biljne formacije koje su, sa punim pravom, većim delom obuhvaćene režimom I ili II stepena zaštite, problem usklađivanja ekoloških, ekonomskih i

društvenih aspekata razvoja posmatranog područja se, praktično gledano, svodi na pronalaženje prave mere u korišćenju livada i pašnjaka. U pitanju su poljoprivredne površine stvorene, uglavnom, sečom šuma. Ove travne površine su u prošlosti činile značajan deo ekonomske osnove obližnjih sela, prevashodno orjentisanih na ekstenzivno stočarenje.

Gledano za područje Nacionalnog parka sa njegovom zaštitnom zonom, na poljoprivredno zemljište otpada oko 52,5%, a na šume 45,6% od površine ukupne teritorije (tabela 1). Karakteristično je da se većina seoskih atara odlikuje skromnom zastupljenošću oranica i voćnjaka (intenzivne kulture), dok je zastupljenost livada i pašnjaka (travne površine), uglavnom, u obrnutoj srazmeri prema šumama. Ovakva struktura korišćenja pedološkog pokrivača daje posmatranom prostoru veliki biokapacitet, ali ujedno sužava ekonomske mogućnosti stanovništva iz naselja lociranih u zaštitnoj zoni Nacionalnog parka.

Ova naselja su zahvaćena snažnim procesima depopulacije, o čemu će biti reči u nastavku. Ovde ćemo samo ukazati na potencijale za značajno poboljšanje uslova življenja lokalnog stanovništva. Po svemu sudeći, najznačajniji deo ovih potencijala se nalazi u racionalnom iskorišćavanju prostranih travnih površina za održivi razvoj stočarske proizvodnje i turizma. Geomorfološki i agromorfološki oblici zemljišta, klimatski uslovi, geografski položaj i druge komponente prirodnog okruženja, pogoduju uspostavljanju kom-

Tabela 1. Struktura korišćenja ukupnih površina područja NP Kopaonik i njegove zaštitne zone (u %)

Opština/K.O.	Ukupne površine = 100				
	Intenzivne	Travne	Svega poljoprivredne	Šume	Nepodno
Svega područje	8,5	44,0	52,5	45,6	1,9
Opština Brus	9,7	57,0	66,7	31,4	1,9
1. Bozoljin	26,6	45,7	72,3	26,6	1,1
2. Brzeće	4,8	51,6	56,4	41,4	2,2
3. Gočmanci	10,4	72,0	82,4	14,7	2,9
4. Kneževo	15,8	52,9	68,7	28,4	2,9
5. Kriva Reka	8,1	63,2	71,3	27,3	1,4
6. Livade	14,1	53,1	67,2	30,5	2,3
7. Paljevštica	6,9	75,2	82,1	15,6	2,3
8. Ravnište	10,1	44,2	54,3	44,0	1,7
Opština Raška	8,6	36,1	44,7	53,6	1,7
1. Badanj	4,8	19,7	24,5	74,9	0,6
2. Jošanička Banja	12,7	28,0	40,7	57,9	1,4
3. Kopaonik*	...	...	...	...	...
4. Kremiče	5,6	32,9	38,5	59,9	1,6
5. Lisina	3,8	13,5	17,3	82,4	0,3
6. Rakovac	23,8	54,6	78,4	17,9	3,6
7. Semeteš	12,3	64,8	77,1	21,7	1,2
8. Tiodža	11,9	45,8	57,7	41,7	0,6
9. Crna Glava	8,8	34,0	42,8	56,3	0,9
10. Šipačina	4,2	71,1	75,3	18,7	6,0
Opština Leposavić	5,5	48,3	53,9	42,8	3,3
1. Belo Brdo	6,1	42,6	48,7	47,0	4,3
2. Guvnište	4,9	54,4	59,3	38,4	2,3

*U sastavu K.O. Badanj, Šipačina i Lisina
Izvor: Republička geodetska uprava, Beograd, 1999.

plementarnih odnosa ove dve privredne delatnosti međusobno i u odnosu na ciljeve zaštite Nacionalnog parka. Područja eventualnih konflikata odnose se gotovo u celini na alokativnu funkciju prirodnog okruženja i povezani s tim kapacitet prečišćavanja otpadaka, bez zadiranja u obnovljivost prirodnih resursa i kvalitet životne sredine. Kao takvi, ovi ekološko-ekonomski konflikti se mogu relativno lako otkloniti merama i politikama prostornog planiranja.

2. OGRANIČENJA I POTENCIJALI ZA RAZVOJ POLJOPRIVREDE

S obzirom na složenu geološku gradnju, zemljišta Kopaonika su fizički i hemijski raznovrsna. Preovladuju smeđa šumska zemljišta, izrazito silikatna i kisela, ali dobrih fizičkih osobina, naročito pogodna za gajenje travnih kultura, ječma, raži i krompira. Rasprostranjena je i planinska crnica, organogeno zemljište znatno slabije ekonomske vrednosti.

Za razliku od oranica, voćnjaka i dela livada, koji su, uglavnom, locirani u neposrednoj blizini seoskih naselja, pašnjaci se nalaze pretežno delom u korpusu Nacionalnog parka, u vidu isprekidane šumsko-pašnjačke zone, sa dislociranim i asimetričnim površinama, bez jasno određenih granica sa šumom. Samo uski visinski pojas u najvišoj orografskoj masi Kopaonika, na Suvom Rudištu gde smrča završava gornju granicu šume na 1850 mnnv, pripada prirodnom travnom, stepsko-planinskom vegetacijskom tipu (*Frigido humili herbosa*). Međutim, kako ukazuje Orestije Krstić (1961), i tu se ne sreću predstavnici glacijalnog reljefa i klime planinske stepe. Sadašnja gornja granica šume je biotičkim faktorima mestimično potisnuta na niže, tako da se pojas visokih planinskih pašnjaka prosečno prostire iznad 1700 mnnv. Svi ostali pašnjaci i druge poljoprivredne površine Kopaonika proistekle su iz fonda šumskog zemljišta.

Sve ove površine koje se danas koriste kao pašnjaci, prirodne livade i senokosi, obrasle su biljnim pokrivačem u kome preovlađuje pašnjačka flora šumskog pojasa. Ukoliko izostanu odgovarajuće mere nege i zaštite, ove travne površine su podložne biološkoj i ekonomskoj degradaciji. Zato se očuvanje i zaštita pašnjaka i livada na području Nacionalnog parka ne može prepustiti spontanom delovanju prirodnih snaga. Ovaj problem se mora rešavati u tesnoj vezi sa razvojem ukupne poljoprivredne proizvodnje, posebno stočarstva u okolnim naseljima, uz puno uvažavanje zaštitnih funkcija šuma i obezbeđenje uslova za očuvanje prirodnih znamenitosti i drugih posebnih vrednosti Nacionalnog parka. U ove vrednosti svakako spada jedinstveni planinski pejzaž dislociranih šumskih i travnih površina, naročito pogodnih za razvoj smučarskog turizma i drugih vidova rekreacije. Budući da je na formiranje ovog pejzaža veliki uticaj imala poljoprivreda, ona i dalje mora da učestvuje u njegovom očuvanju.

Zahvaljujući bogatim prirodnim resursima šire Kopaoničke planinske oblasti, pašnjačko stočarenje nikada nije bilo jedina ekonomska osnova formiranja i opstanka seoskih naselja. Ova oblast je u prošlosti bila pošteđena većih destruktivnih uticaja krupnog nomadskog stočarstva, iako su balkanski Karakačani dolazili do početka XX veka sa svojim stadima na letnju ispašu do Vlaških koliba ispod Suvog Rudišta. Poljoprivredu Kopaonika je vekovima uobličavalo sitno stočarstvo lokalnog stanovništva kome je, pored pašnjaka, bila potrebna i ratarska proizvodnja za ljudsku ishranu, senokosi za zimsku stočnu krmu, šume za ogrev i preradu ruda, pa i zemljišta za naselja. Za letnju ispašu stoke su korišćene proređene šume i raskošne livade, a stočnim đubrivom je održavana prirodna plodnost njiva i vrtova. Čini se nespornim da je ovakva polivalentna i međusobno uslovljena struktura korišćenja poljoprivrednog zemljišta sprečila preko-

mernu devastaciju šuma, doprinoseći time i očuvanju biodiverziteta Kopaonika.

Nasledena proizvodna orijentacija poljoprivrede predstavlja, takođe, jednu od vrednosti Kopaonika, koju treba štititi i usavršavati savremenim tehnološkim i organizacionim metodama prikladnim za reljef, klimu, prirodne znamenitosti i kulturno–istorijski ambijent Kopaonika. Pri tome se posebno moraju uvažiti ekonomski interesi lokalnog stanovništva, koje je dominantnim delom i danas, u manjoj ili većoj meri, egzistencijalno zavisno od bavljenja poljoprivrednom proizvodnjom na sopstvenom gazdinstvu. Naime, prema Popisu 1991. godine, poljoprivredna domaćinstva su bila zastupljena sa 83,7% u ukupnom broju domaćinstava. Izuzimajući Jošaničku Banju kao gradsko i Kopaonik kao turističko naselje, u svim ostalim naseljima se domaćinstva bez gazdinstva sreću samo sporadično, ili ih uopšte nema.

Raspolažući sitnim zemljišnim posedom, domaćinstva kopaoničkih sela su se u prethodnom periodu orijentisala na zapošljavanje van gazdinstva. Slično kao i u drugim delovima Srbije, to je pružalo realne šanse za poboljšanje materijalnog i socijalnog statusa seoskog stanovništva, dovodeći istovremeno ne samo do demografskog praznjenja sela, odnosno starenja seoske populacije, već i do gubljenja motivacije za proizvodno investiranje, uvođenje naučno–tehnološkog progresa u poljoprivrednu proizvodnju i unapređivanje opštih uslova življenja na selu. Možda jednu od najdalekosežnijih negativnih posledica višedecenijskog sputavanja razvojnih mogućnosti porodične poljoprivrede u procesu sprovođenja doktrine tzv. socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela, predstavlja stvaranje društvene klime zavisnosti sudbine svakog gazdinstva i žitelja sela od političkih moćnika, a ujedno i nepoverenja i nepoštenog odnosa prema svim vidovima državne i druge spoljne pomoći.

Prateću pojavu pogoršavanja demografske slike sela čine negativni trendovi u stočarstvu, kojima je najsnažnije zahvaćena ovčarska proizvodnja. To se posrednim putem negativno odražava i na stanje prirodnih pašnjaka i livada, posebno u planinskim krajevima. Ukoliko je u prošlosti, u vreme agrarne prenaseľjenosti, osnovni faktor degradacije travnog pokrivača predstavljalo puštanje prekomernog broja stoke na ispašu, danas se biokapacitet planinskog prostora smanjuje, uglavnom, zbog napuštanja pašnjačkog stočarenja.

Procesima degradacije su izložene i travne površine Nacionalnog parka, usled prirodne sukcesije širom sveta rasprostranjenih korovskih biljaka, koje se teško mogu smatrati prirodnim dobrom od posebne vrednosti. Velike površine je osvojila tvrdača, tj. tipac (*Nardus stricta*) – trava najslabije hranljive vrednosti, ali velike biološke otpornosti, pa stoga i najopasniji neprijatelj planinskih pašnjaka. Poseban problem, možda čak više sa stanovišta sportsko–rekreativnih i

turističkih aktivnosti, nego poljoprivrede, predstavlja širenje površina obraslih običnom i poleglom klekom, paprati i drugim vrstama žbunja, šiblja i korova.

Prema tome, problemi očuvanja pejzažno–ambijentalnih, prirodnih i drugih posebnih vrednosti Nacionalnog parka ne mogu se dugoročno rešavati samo restrikcijama, bez podrške lokalnog stanovništva. Između ostalog, potrebno je da se poljoprivrednim gazdinstvima i drugim potencijalnim korisnicima pašne osnove, uporedo sa nametanjem ograničenja kojima se na naučno fundiranoj i iskustveno proverenoj osnovi uspostavlja efikasan režim zaštite prirode i prirodnih retkosti, obezbede i uslovi za savesno uključivanje u sprovođenje tog režima, donošenjem odgovarajućih programa, mera i politika za međusobno povezivanje opštih, zajedničkih i pojedinačnih interesa.

U tim okvirima, naročitu pažnju treba pokloniti rešavanju sledećih problema:

– zaustavljanje procesa erozije i drugih vidova degradacije poljoprivrednog zemljišta: pošumljavanjem ekstremno uništenih pašnjaka, a mestimično i oranica; poboljšanjem zaštitnog/ekološkog potencijala planinskih pašnjaka i prirodnih travnih površina dislociranih u šumskom vegetacijskom pojasu, merama koje se ne kose sa uspostavljenim režimima zaštite Nacionalnog parka; odgovarajućim trasiranjem i uređenjem izlaznih i silaznih stočnih staza, prolaza, prilaza, rasputica i drugih pašno–tovarnih puteva, koji su uzročnik stvaranja brazdi, vododerina, urvina i drugih vidova jaružne erozije; usklađivanjem načina obrade oranica, voćnjaka i livada sa nagibom terena, dubinom humusnog sloja, skeletoidnošću tla, vodnim režimom i drugim pedološkim uslovima; podizanjem pojasa zaštitnog šumskog zelenila duž puteva i turističko–rekreativnih staza, oko pašnjaka, izvorišta vode i sl., imajući pri tome u vidu posebne zahteve smučarskog turizma; i praćenjem stanja travnog biljnog pokrivača radi uvođenja, odnosno ukidanja zabrane ispaše i primene drugih mera zaštite i popravke;

– povećanje fizičkog obima, kvaliteta i asortimana poljoprivredno–prehrambenih proizvoda, u skladu sa pogodnostima prirodne osnove i zahtevima lokalne turističke tražnje: obnavljanjem i unapređivanjem ovčarske i kozarske proizvodnje, sa osloncem na racionalno i strogo kontrolisano iskorišćavanje pašne osnove; osnivanjem savremenom opremljenih govedarskih farmi kombinovanog mlečno–mesnog tipa; obezbeđenjem organizacionih i institucionalnih uslova za ekološki bezbednu sezonsku ispašu većih stada tovnih goveda i konja; unapređenjem ekonomskih i higijenskih uslova razvoja svinjarske proizvodnje, sa osloncem na utilizaciju otpadaka iz ugostiteljstva; osnivanjem manjih zasada raznovrsnog jagodičastog i koštuničavog voća starih domaćih sorti, koje su otporne na bolesti i štetočine, te ne zahtevaju primenu pesticida, odnosno pogodne su za primenu metoda umerene integralne ili biološke zaštite; poboljšanjem strukture i

tehnologije ratarsko–povrtarske proizvodnje, uz posebno uvažavanje zahteva planinskih oranica za redovnim đubrenjem stajnjakom i uvođenjem leguminoza u plodored, kao i za usklađivanjem primene mineralnih đubriva sa hemijskim i fizičkim osobinama zemljišta, budući da su intenzivno korišćene poljoprivredne površine locirane, uglavnom, izvan granica Nacionalnog parka; i izgradnjom mikro kapaciteta za prihvatanje i preradu lokalnih poljoprivrednih sirovina, prevashodno mleka i mesa na bazi standardizovanih tehnoloških postupaka tradicionalne domaće prerade;

– iskorišćavanje tradicionalnih agrarnih sadržaja kopaoničkog područja za očuvanje njegovog pejzažnog, istorijskog, sociopsihološkog i kulturno–istorijskog identiteta: obezbeđenjem uslova za oživljavanje bačista, međusobno usklađenim merama ekonomske, infrastrukturne, organizacione, kulturološke i propagandno–informatičke prirode; donošenjem posebnih podsticaja za držanje jahaćih i zaprežnih konja u izabranim poljoprivrednim domaćinstvima, koja su spremna i sposobna za sezonsko pružanje odgovarajućih rekreativnih i turističkih usluga; i izdvajanjem lokaliteta za osnivanje rezervata buše, kao domaćeg autohtonog govečeta, posebnih genetskih osobina i nesumnjivih zasluga za opstanak srpskog naroda u periodima najveće istorijske ugroženosti;

– definisanje i zakonsko sankcionisanje vlasničko–korisničkih prava i odgovornosti u odnosu na svaku parcelu poljoprivrednog zemljišta; ovo se, u prvom redu odnosi na pašnjake u okviru Nacionalnog parka, koji su vekovima bili zajedničko, kolektivno dobro pojedinih seoskih naselja i/ili grupa porodičnih zadruga; mada je njihovo korišćenje bilo regulisano običajnim pravom, pa i Dušanovim zakonom, za održavanje i uređivanje pašnjaka se nikada nije posebno marilo; danas je neophodno da se odredi jedna institucija za gazdovanje svim travnim površinama Nacionalnog parka, radi izdavanja dozvola/koncesija i uspostavljanja efikasnog sistema kontrole korišćenja, ocene i praćenja stanja biljnog pokrivača, preduzimanja odgovarajućih rešenja po pitanju uređenja, zaštite, nege, popravke, sanacije i sl.;

– izrada posebnih programa uređenja, korišćenja i zaštite pašno–livadskih površina; uz realno utvrđivanje kapaciteta za ispašu određenog broja konkretnih vrsta stoke, termina početka i završetka ispaše po jedinim serijama, vremena košenja i načina sakupljanja sena i sl.; zbog neregulisanog oblika i dislociranosti većine kopaoničkih pašnjaka, veliki problem predstavlja i obezbeđenje uslova za pregonsku ispašu, što se u prvoj fazi obnove stočarstva može, donekle, rešiti snižavanjem kapaciteta ispod stvarnog potencijala za obnovu biljnog pokrivača; izdiferenciranost geomorfoloških, botaničkih, hidroloških i drugih uslova ne dozvoljava da se kapaciteti pašnjaka utvrđuju samo po zonama zaštite, bez uzimanja u obzir specifičnih prirodnih karakteristika pojedinih lokaliteta;

– organizovano usklađivanje resursa kojima raspolazu porodična gazdinstva, pre svega, ukрупnjavanjem zemljišnih poseda poljoprivrednika koji imaju naslednika za rad na gazdinstvu, uz puno uvažavanje značaja domaćinstava sa mešovitim, poljoprivredno–nepoljoprivrednim izvorima prihoda, kao glavnog faktora demografske obnove sela; stimulisanje transfera zemljišta, stoke i tehničkih sredstava sa napuštenih, odnosno oronulih gazdinstava, ka korisnicima koji su zainteresovani i sposobni za unapređivanje poljoprivredne proizvodnje, može da dovede do bezmalo automatskog zaokretanja dosadašnjih negativnih trendova;

– dosledno sprovođenje mera zaštite pedološkog pokrivača od fizičkog uništavanja, za gađivanja hemijskim sredstvima i drugih vidova degradacije; pored osetnog rasta stočnog fonda radi obezbeđenja dovoljne količine stajnjaka za iscrpljene oranice i za sprovođenje organskih melioracija livada i pašnjaka, uspeh u ovoj oblasti je uslovljen i kreditno–investicionim podsticajima za povećanje nivoa tehničke opremljenosti poljoprivrede, a nadasve razvojem stručnog poljoprivrednog savetodavstva, posebno u pogledu uvođenja ekoloških metoda proizvodnje hrane.

Sa stanovišta obezbeđenja uslova za racionalno usklađivanje broja, vrsta i načina držanja stoke sa potencijalima krmne osnove, prioritet ima preispitivanje uslova zaštite, što podrazumeva izradu programa uređenja i korišćenja sledećih pašnjačkih reiona i serija pašnjaka:

– grupa pašnjaka oko Suvog Rudišta, u koju spadaju jedini visoki planinski pašnjaci Kopaonika;

– serija pašnjaka i senokosa oko Rendare, uključujući livade sela Crna Glava i Kriva Reka;

– pašnjaci Jadovnika, koji su pogodni za uvođenje krupne stoke na ravni i blage strane, ali koji su u prošlosti degradirani prekomernom opterećenošću ovacima;

– izolovane grupe sporadičnih pašnjaka koji su, uglavnom, locirani u zoni seoskih naselja i u velikoj meri degradirani, a mestimično pretvoreni u goleti.

S obzirom na prirodne uslove, stočarstvo je predisponirano za apsolutno preovlađivanje u strukturi finalne i tržišne proizvodnje. Napredak u ovoj oblasti uslovljen je, u prvom redu, poboljšanjem krmne baze, unapređenjem sanitarnih uslova stajskog i skladišnog prostora, primenom odgovarajućih mera nege stoke i obezbeđenjem kvalitetnih veterinarskih usluga i stručnih saveta. Tek nakon toga ima svrhe menjanje ravnog sastava i preduzimanje drugih mera za unapređenje stočarstva, što nije u suprotnosti sa predloženim trajnim održavanjem određenog broja tzv. primitivnih domaćih rasa, posebno buše, u čistom genotipu. Ovaj predlog je u skladu sa naporima koji se u poslednje vreme preduzimaju u svim razvijenim zemljama radi zaštite starih rasa stoke i sorti gajenih biljaka. Pri tome se polazi kako od ekoloških, istorijskih i kulturo-

loških motiva, tako i od praktičnih potreba očuvanja bogatog genetskog materijala koji se već u nizu slučajeva pokazao neobično efikasnim za korigovanje slabosti visokoproduktivnih rasa, odnosno za dobijanje efekata heterozije. Naprimjer, u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Nemačkoj i Švajcarskoj, pripremom i realizacijom posebnih programa zaštite starih autohtonih rasa i sorti bave se ne samo državne već i privatne institucije. Pri tome se, između ostalog, ide na osnivanje posebnih regionalnih rezervata.

Na kraju treba naglasiti da unapređenje tehnoloških, ekonomskih i ekoloških uslova razvoja kopaoničke poljoprivrede zavisi u presudnoj meri od tržišta, ne samo u pogledu obezbeđenja plasmana proizvedenih roba po ekonomski opravdanim cenama, već i od odgovarajuće organizacije otkupa. S obzirom na slabosti u dosadašnjem radu zemljoradničkih zadruga i neretke slučajeve zloupotrebe tržišne nemoći poljoprivrednika od strane trgovinskih organizacija i/ili nakupaca, najcelishodnijim se čini uspostavljanje direktnih dugoročnih poslovnih odnosa između poljoprivrednih gazdinstava i ugostiteljsko-turističkih, odnosno prerađivačkih subjekata. Time se smanjuje ubiranje trgovinske marže u lancu prometa hrane i obezbeđuje visoki kvalitet sirovina za preradu ili potrošnju u svežem stanju.

3. STANOVNIŠTVO I NASELJA

Pojedina planinska područja u zemljama EU, kao i skoro sva planinska područja u Srbiji, imaju značajne ekonomske probleme i niz strukturnih slabosti, uzrokovanih naročito: perifernim položajem u odnosu na urbane centre i pojase razvoja; visokim učešćem poljoprivredne proizvodnje u odnosu na ostale delatnosti; ekstremno niskim gustinama naseljenosti; nepovoljnom starosnom, obrazovnom i ekonomskom strukturom stanovništva; nedovoljnom saobraćajnom dostupnošću, opremljenošću infrastrukturom javnim servisima i dr. Međutim, niske gustine nastanjenosti ne predstavljaju samo ograničenje razvoja, već i potencijal za očuvanje ruralnosti, prirodnog i kulturnog nasleđa i održivo korišćenje prirodnih resursa. Najveći deo planinskih područja raspolaže strateškim prirodnim resursima i očuvanim prirodnim vrednostima, koje omogućavaju diverzifikaciju ekonomske osnove, dominantno u sekundarnom i tercijarnom sektoru, a time i socioekonomsku transformaciju lokalnih zajednica.

Regionalna diferencijacija ruralnih područja u EU se zasniva na stepenu njihove integrisanosti sa nacionalnom ekonomijom, prema kome se svrstavaju u tri grupe: integrisana, prelazna i zapostavljena ruralna područja. Zapostavljena ruralna područja su sa najnižim gustinama nastanjenosti, najnižim dohotkom i starom populacijom, aktivnom u poljoprivrednoj proizvodnji, bez adekvatnih osnovnih usluga i sa slabom dostupnošću osnovne transportne mreže (Rural development, 1997).

U pojedinim evropskim planinskim područjima koja se mogu svrstati u zapostavljena, problem predstavlja obezbeđenje osnovnih javnih servisa i usluga, dopunskih poslova i njihova slaba dostupnost stanovništvu, tj. poboljšanje kvaliteta življenja. Predviđena opcija razvoja mreže naselja zasniva se na obezbeđenju minimalnog nivoa usluga i servisa u manjim i srednjim gradovima na planinskim područjima ili njihovom neposrednom okruženju (European spatial development perspective, 1999).

Područje Nacionalnog parka Kopaonik i njegove zaštitne zone (područje NP Kopaonik) može se, prema kriterijumima regionalne klasifikacije ruralnih područja EU, svrstati u zapostavljena planinska područja. Ovo područje ima periferan položaj, s jedne, i turistički centar nacionalnog značaja, s druge strane. Problem je što taj turistički centar do sada nije imao pozitivne efekte na razvoj lokalnih zajednica i naselja.

U periodu 1961–2002. godine područje NP Kopaonika beleži smanjenje stanovništva za 53,7%. Drugim rečima, u periodu od 40 godina stanovništvo je prepolovljeno, a u periodu 1991–2002. godine je došlo do najintenzivnijeg smanjenja – za 23,5%, tj. za četvrtinu. Na ovom području je 2002. godine živelo ukupno 4099 stanovnika.

Trend opadanja broja stanovnika je na analiziranom području znatno veći od trenda ispoljenog na nivou opština Brus, Raška i Leposavić, u kojima u periodu 1961–2002. godine dolazi do smanjenja broja stanovnika za 16,7%, najintenzivnije u periodu 1991–2002. godine za 6% [5]. To upućuje na zaključak da je u proteklih 40 godina došlo do velikih unutrašnjih migracija sa planinskog u niže delove područja opština.

Sa druge strane, područje NP Kopaonik ima uspoređivi trend opadanja broja stanovnika u poređenju sa celim planinskim područjem Srbije, od –0,76% za period 1971/1961 (odnosno od –4,7%) do –2,14% za period 2002/1991 (odnosno od –6,2%). To bi moglo da znači da su migracije bile manjeg obima sa ovog u odnosu na ostala planinska područja, delom zato što nije bilo značajnijeg obima migracija na makroregionalnom nivou.

U protekloj deceniji povećanje broja stanovnika beleže samo dva od ukupno 19 naselja: Brzeće na teritoriji opština Brus i Šipačina na teritoriji opštine Raška. Procenjuje se da je uzrok povećanja broja stanovnika intenziviranje razvoja turizma i uključivanja poljoprivrednih gazdinstava u turističke aktivnosti u Brzeću. U naselju Šipačina je do povećanja broja stanovnika došlo zbog migracija izbeglica sa Kosova.

Tri naselja beleže stagnaciju, odnosno blago smanjenje broja stanovnika – Livade i Gočmanci, u blizini Brzeća, na teritoriji opštine Brus i Belo Brdo na teritoriji opštine Leposavić. Ostala naselja imaju trend smanjenja broja stanovnika.

Pozitivan prirodni priraštaj protekle decenije beleže samo dve naselja – Kriva Reka na teritoriji opštine Brus i Jošanička Banja na teritoriji opštine Raška.

U starosnoj strukturi stanovništva područja NP Kopaonik je 2002. godine ispoljen visok udeo starijih od 60 godina (34,55%), znatno manji starosnih grupa 40–60 godina (24,8%) i 20–39 godina (23,22%), a najmanji mladog stanovništva do 19 godina (17%). Situacija je još nepovoljnija na nivou naselja. Četiri naselja imaju više od polovine, osam naselja više od trećine, a tri naselja više od četvrtine starog stanovništva. Relativno ujednačen odnos svih starosnih grupa beleže samo četiri naselja – Brzeće, Kriva Reka, Jošanička Banja i Šipačina, a najpovoljniji je u Brzeću.

Indeks starenja stanovništva (odnos stanovništva starog preko 60 godina i omladine do 19 godina starosti) 2002. godine je iznosio dva, u odnosu na graničnu vrednost indeksa od 0,4. To ukazuje da se područje nalazi u stadijumu duboke ili najdublje demografske starosti (slika 2). Daleko je nepovoljnija situacija na nivou naselja, od kojih samo sedam naselja beleži manji ili neznatno veći od prosečnog indeksa za područje, dok pet naselja beleže indeks starenja veći od 10. Najpovoljniji indeks starenja stanovništva je u naseljima Brzeće (0,85), Šipačina (1,03) i Jošanička Banja (1,18), ali i tako znatno prelazi graničnu vrednost.

U polnoj strukturi debalans se ispoljava u starosnoj grupi od 20–39 godina u korist muškog dela po-

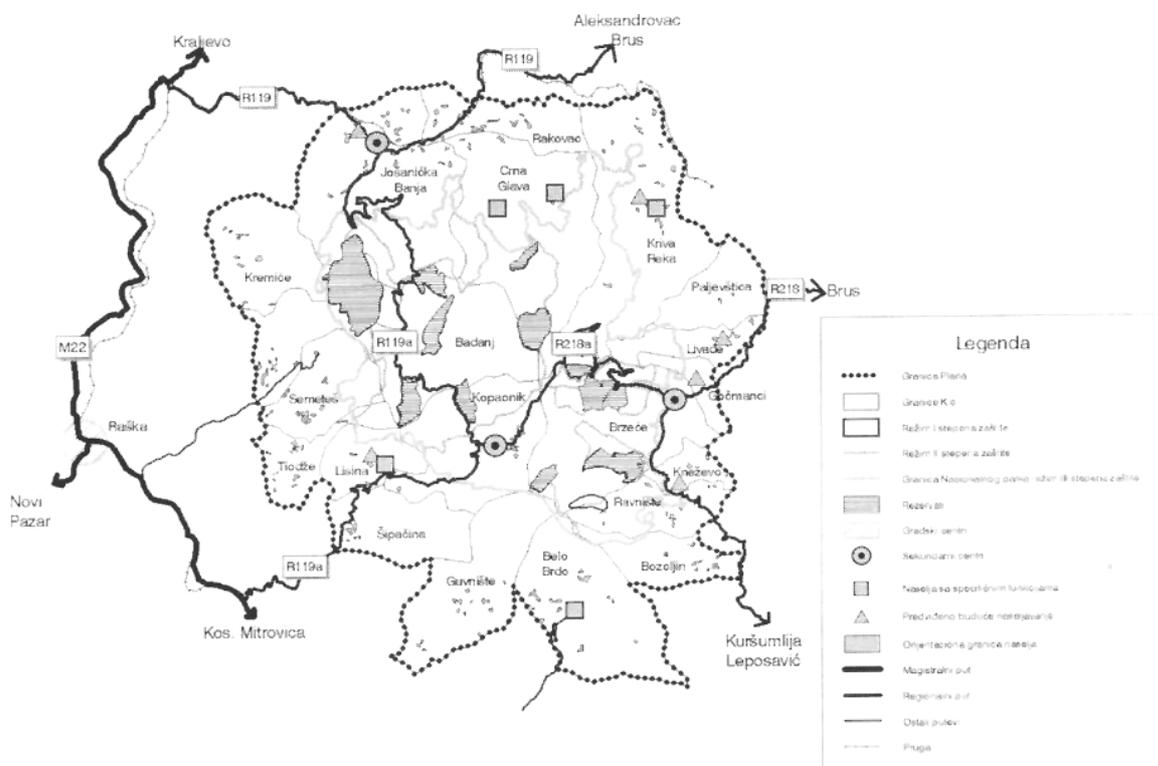
pulacije u skoro svim naseljima, dok se u starosnoj grupi do 19 godina ispoljava samo u tri naselja. Debalans ispoljen u najznačajnijoj fertilnoj starosnoj grupi usloviće nastavak ili ubrzanje trenda starenja i depopulacije ovog područja.

Može se proceniti da su dugotrajne tendencije depopulacije analiziranog područja dovele do poremećaja u starosnoj strukturi koji ugrožavaju vitalnost stanovništva, tako da će u narednom periodu u oko dve trećine naselja doći do dalje depopulacije, pa i gubitka stalnog stanovništva.

Nastavak dosadašnjih demografskih tendencija doveo bi do potpunog poremećaja ekološko-ekonomskog sistema, jer će vitalnost stanovništva predstavljati najznačajnije ograničenje za očuvanje i prezentaciju prirodnih i kulturnih vrednosti i za razvoj svih ekonomskih aktivnosti, u prvom redu turizma. Uslovio bi i potpunu transformaciju načina nastanjivanja područja – sa malo stalnih stanovnika i pretežno sezonskim načinom življenja.

Prema projekciji stanovništva zasnovanoj na dosadašnjim demografskim trendovima, u periodu do 2020. godine bi se broj stanovnika smanjio za još 33%, tako da bi 7 naselja imalo između 100–300 stanovnika, a 11 naselja manje od 100 stanovnika, od kojih četiri naselja svega nekoliko stanovnika [5].

Primarne ciljne grupe za održanje aktivnosti i života na planini su mladi do 19 godina i starosna grupa

Izvor: Predlog prostornog plana područja posebne namene Nacionalnog parka Kopaonik – Studijsko-analitička osnova, 2003

Slika 2. Opcija razvoja i transformacije mreže naselja na području Nacionalnog parka Kopaonik

od 20–39 godina, naročito ženska populacija ove grupe.

Naselja na području NP Kopaonik su dominantno seoska, u planinskoj visinskoj zoni (iznad 600 mnv), sa nepovoljnom veličinskom i morfološkom strukturom. U pogledu veličine dominiraju mala (8 sela sa 100–300 stanovnika) i vrlo mala seoska naselja (8 sela sa manje od 100 stanovnika). Samo Kriva Reka ima preko 500 stanovnika. Seoska naselja su razbijene morfološke strukture.

Nedovoljno su saobraćajno i funkcionalno povezana sa turističkim centrima na području NP Kopaonik u pogledu uključivanja u razvoj turističkih aktivnosti, kao i sa opštinskim centrima i urbanim centrima u okruženju u pogledu korišćenja usluga javnih službi (zdravstva, obrazovanja, kulture i socijalne zaštite) i drugih usluga (finansijskih, informatičkih i sl.) i servisa (administrativno–upravnih, geodetskih, tehničkih i sl.).

Deo područja NP Kopaonik (na teritoriji opštine Raška i Leposavić) se nalazi u dnevnoj izohorni (do 30 minuta) samo jednog urbanog centra u okruženju – Novog Pazara (sa 54.600 stanovnika 2002. godine), koji je Prostornim planom Republike Srbije predviđen za subregionalni centar, a prema klasifikaciji EU se može svrstati u mali grad. Preostali deo područja (na teritoriji opštine Brus) ne nalazi se u dnevnoj izohorni ni jednog urbanog centra u okruženju. To znači da će stanovništvo i ekonomske aktivnosti biti usmereno na primarne i sekundarne opštinske centre, kao i na udaljenije urbane centre, regionalnog i subregionalnog značaja (Kruševac i Novi Pazar).

Saobraćajne veze sa okruženjem se ostvaruju preko dva magistralna putna pravca (ibarske magistrale M–22 iz pravca Kraljeva i M–5 iz pravca Kruševca – veza sa autoputem Beograd–Niš) i sekundarne mreže regionalnih i lokalnih puteva iz pravca Brusa (veza sa M–5), Boljevca, Rudnice i Leposavića (veze sa M–22), od kojih poslednja dva putna pravca nisu dovedena do nivoa kvaliteta regionalnog puta (oba sa tucaničkim/zemljanim kolovoznim zastorom). Područje NP Kopaonik sa severne strane ostvaruje vezu sa regionalnim putem – obilaznicom (Jošanička Banja– Ploče–Pleš–Aleksandrovac, sa vezom prema Brusu). Najznačajniji regionalni put R–119 – a prolazi kroz područje Nacionalnog parka i turistički centar Kopaonik (Brzeće – Srebrnac – Jaram – Suvo Rudište – Jošanička Banja). Lokalni putevi su u vrlo lošem stanju, tako da se može govoriti o nerazvijenoj putnoj mreži, koja ne obezbeđuje dobru saobraćajnu povezanost naselja sa: opštinskim centrima i drugim naseljima na području opština, formiranim turističkim centrima u Nacionalnom parku i njegovoj zaštitnoj zoni, kao ni međusobnu povezanost naselja u zaštitnoj zoni parka.

Nivo komunalne opremljenosti naselja i područja komunalnom infrastrukturom i uslugama je vrlo nizak. To se, u prvom redu, odnosi na vodosnabdevanje,

kanalisanje i prečišćavanje otpadnih voda, telekomunikacije, prikupljanje i deponovanje komunalnog otpada i opremljenost elementima urbo–opreme.

U mreži naselja izdvojila su se naselja sa specifičnim, turističkim funkcijama i to: formirani Turistički centar Suvo Rudište i sekundarni turistički centar Brzeće, inicirani sekundarni turistički centar Jošanička Banja i neplanski izgrađeno naselje Lisina. Formirani turistički centri, sa razvojem tercijarnih delatnosti i, donekle javnih službi, poprimili su i funkcije sekundarnih opštinskih centara. Nedovoljno su funkcionalno povezani sa opštinskim centrima, u prvom redu u pogledu korišćenja usluga javnih službi (npr. zdravstva i kulture). Opremljenost turističkih centara komunalnom infrastrukturom nije dovedena do nivoa koji bi bio usklađen sa režimima zaštite prirodnih dobara i resursa (voda), kao ni sa funkcijama tih centara.

4. RAZLIČITE MOGUĆNOSTI RAZVOJA NASELJA

Osnovna strateška pitanja zaštite i razvoja područja Nacionalnog parka i njegove zaštitne zone jesu:

1) da li je za otklanjanje konflikata između zaštite Nacionalnog parka i razvoja turizma bolje ako na njegovo područje dolaze samo povremeni korisnici, ili ako je nastanjeno i stalnim stanovništvom;

2) kako da se zadrži postojeće stanovništvo i stimuliše naseljavanje mladog i radno sposobnog stanovništva u zaštitnoj zoni Nacionalnog parka;

3) koje uslove i kvalitet življenja treba ponuditi mladima i zaposlenima u turističkim centrima za naseljavanje i uključivanje u turističku ponudu u naseljima u zaštitnoj zoni; i

4) koji je minimum uslova koji treba obezbediti za život ostalih kategorija stalno nastanjenog stanovništva na planinskom području.

Mogući odgovori na ova pitanja se svode na dve opcije:

Opcija 1. Turistički centri bi se razvijali isključivo u funkciji razvoja turizma i zadovoljavanja potreba turista na Kopaoniku i u Brzeću i Jošaničkoj Banji, u kojima bi zaposleni bili angažovani iz okruženja. Ostala naselja u zaštitnoj zoni Nacionalnog parka ostala bi saobraćajno i funkcionalno nedovoljno integrisana sa područjem parka, turističkim i opštinskim centrima, tako da bi se nastavio proces depopulacije i starenja stanovništva.

Opcija 2. Turistički centri bi razvijali i funkcije sekundarnih opštinskih centara, radi zadovoljavanja povremenih potreba stanovništva iz gravitirajućih naselja. Sezonski angažovani i stalno zaposleni u tim centrima bi bili dominantno nastanjeni u naseljima zaštitne zone Nacionalnog parka. Time bi se omogućilo i rasterećenje smeštajnih kapaciteta od službenih ležaja, naročito u turističkim centrima na području Nacionalnog parka. Naselja bi bila dobro saobraćajno povezana sa turističkim centrima i drugim naseljima,

radi funkcionalnog integrisanja u razvoj i aktivnosti Nacionalnog parka i turističke ponude.

Za obe opcije zajedničko je da će naselja na teritoriji opština Raška i Leposavić gravitirati i u budućnosti opštinskim centrima i subregionalnom centru Novi Pazar, manje i regionalnom centru Kraljevo. Naselja na teritoriji opštine Brus gravitiraće opštinskom centru i regionalnom centru Kruševac.

Druga opcija je prihvatljivija sa stanovišta zaštite područja Nacionalnog parka i integrisanog razvoja zaštićenog prostora i njegovog okruženja. Ova opcija polazi od sledećih ciljeva:

1) održavanje vitalnosti stanovništva i ublažavanje depopulacionih tendencija i

2) poboljšanje uslova i povećanje kvaliteta življenja u seoskim naseljima.

Za realizaciju ovih ciljeva neophodne su aktivnosti usmerene na:

1) zadržavanje i naseljavanje mladih kontigenata stanovništva, posebno ženskog dela populacije, omogućavanjem zapošljavanja i samozapošljavanja u tercijarnim delatnostima i podsticanjem razvoja krupnijih gazdinstava farmerskog tipa (posebnim programima edukacije, merama kreditne i poreske politike i dr.);

2) povećanje dostupnosti usluga zdravstvene i socijalne zaštite i programa pomoći staračkim domaćinstvima;

3) funkcionalno i saobraćajno integrisanje naselja sa područja NP Kopaonik i sa okruženjem i

4) razvoj i rekonstrukciju sekundarnih turističkih centara i naselja sa turističkim funkcijama; sanaciju i rehabilitaciju neplanski izgrađenih naselja i sela sa pretežno staračkim domaćinstvima u pogledu nivoa urednosti i opremljenosti naselja komunalnom infrastrukturom, javnim službama i javnim servisima.

Strateško opredeljenje bi bio razvoj mreže naselja (slika 2) sa sledećim funkcijama i funkcionalnim vezama:

1. Turistički centri (TC) sa funkcijama sekundarnog opštinskog centra – TC Kopaonik, TC Brzeće i TC Jošanička Banja, kojima bi gravitirao najveći broj seoskih naselja sa ovog područja. Izuzetak su naselja sa područja četiri katastarske opštine na teritoriji opštine Raška, koja će gravitirati drugim centrima (Brveniku i Rudnici).

2. Naselja sa turističkim i drugim specifičnim funkcijama – Kriva Reka, Đorđevići, Crna Glava, Belo Brdo i Lisina, kao i ostala seoska naselja na rubu snežne zone, iz kojih bi se mogla ostvariti veza sa skijalištima na području Nacionalnog parka, od kojih neka mogu imati pretežno sezonski karakter;

3. Naselja za naseljavanje, prioritarno zaposlenih u turističkim centrima, koja su u gravitacionoj zoni prethodne dve grupe naselja.

4. Sela i zaseoci sa pretežno staračkim domaćinstvima, čiji će broj stalnih stanovnika biti značajno re-

dukovan, tako da će poprimiti pretežno sezonski karakter.

Ovakvo strateško opredeljenje koicidira sa koncepcijom kontrolisane disperzije sadržaja, tj. ograničene distribucije smeštajnih kapaciteta na lokalitetima u visinskoj zoni Nacionalnog parka (Suvo Rudište, Jaram, Srebrnac i Rendara) i usmeravanja težišta razvoja i distribucije smeštajnih kapaciteta na lokalitete u nižoj zoni Nacionalnog parka (Bregovi) i njegovoj zaštitnoj zoni [4]. Ovim opredeljenjem se održava i transformiše postojeća, razudena mreža naselja, što pogoduje održivom korišćenju prirodnih resursa na području NP Kopaonik.

Jedan od preduslova za očuvanje pojedinih naselja je razvoj lokalne saobraćajne infrastrukture, specijalizovanog prevoza (manjim vozilima po pozivu u privatnom sektoru), rekreativne infrastrukture (gondole i, u zimskom periodu, žičare) i telefonije. Time bi se, pored uključivanja u turističku ponudu, omogućilo i organizovanje mobilnih javnih službi (zdravstva, edukacije, socijalne zaštite i sl.) i javnih servisa (mesne kancelarije, komunalne i tehničke službe i servisi i dr.) u svim naseljima, tj njihovo saobraćajno i funkcionalno povezivanje sa primarnim i sekundarnim opštinskim centrima.

Na području NP Kopaonik mogu se izdvojiti naselja i zone za naseljavanje, dok bi ostala naselja trebalo rekonstruisati ili sanirati.

Osnovna polazišta za izbor naselja i zona za naseljavanje bi bila:

1) ne predviđa se formiranje novih naselja, niti nastanjivanje u TC Kopaonik;

2) dobra saobraćajna dostupnost u odnosu na turističke centre, pogodnosti za infrastrukturno opremanje i mogućnost korišćenja javnih službi i javnih servisa;

3) zone i lokacije za naseljavanje domaćinstava mešovitog načina privređivanja, sa većim parcelama, bi trebalo da su izdvojene od formiranih ili planiranih zona sa turističkim sadržajima (smeštajnim, sportsko-rekreativnim i dr.) i

4) ne smatra se prihvatljivim formiranje krupnijih gazdinstava farmerskog tipa u sekundarnim turističkim centrima.

Na osnovu naznačenih kriterijuma i lokacionih uslova izdvojeno je šest naselja i zona za naseljavanje (slika 2):

1) naselja Livade, Gočmanci i Kneževo, koja gravitiraju i dobro su saobraćajno povezana sa sekundarnim opštinskim centrom Brzeće; pogodna su za naseljavanje domaćinstava mešovitog načina privređivanja;

2) naselje Kriva Reka, pod uslovom obezbeđenja kvalitetnih saobraćajnica do TC Kopaonik; pogodno je za naseljavanje svih tipova domaćinstava;

3) zona padine Željina na desnoj obali Jošanice, pored postojećeg građevinskog područja Jošaničke

Banje, pod uslovom obezbeđenja potrebnih količina vode za piće i vodoprivredne infrastrukture; pogodna je za naseljavanje domaćinstava mešovitog načina privređivanja i nepoljoprivrednih domaćinstava i

4) uslovno zona desno od Čajetinske česme u Lisini, po završetku sanacije tog naselja; pogodna je za naseljavanje nepoljoprivrednih domaćinstava.

Kada je reč o naseljavanju ne bi trebalo zanemariti mogućnost naseljavanja penzionerskih domaćinstava iz urbanih centara, koja će te centre napuštati zbog visokih troškova života i svojih naslednika. Ovaj proces se već javio u naselju Lisina.

Naselja koja bi trebalo rekonstruisati su: turistički centri, naselja sa turističkim i drugim specifičnim funkcijama i naselja predviđena za naseljavanje. Pod rekonstrukcijom se podrazumeva podizanje na viši nivo infrastrukturnog i komunalnog opremanja i izgradnja, opremanje i organizacija javnih službi i javnih servisa, u skladu sa funkcijama naselja. Posebno značajnim se smatra podizanje na viši nivo, odnosno uvođenje elemenata urbo-komunalne opreme za uređenje javnih površina, kao što su javni parkinzi, autobuska stajališta, parkovi i/ili skverovi, ulično osvetljenje i dr.

Sanacija je najneophodnija neplanski izgrađenom naselju Lisina. To se, u prvom redu, odnosi na infrastrukturno opremanje, ali i na opremanje objekata javnih službi i usluga. Sanacija ostalih seoskih naselja, sa pretežno staračkim domaćinstvima, obuhvatala bi: obezbeđenje saobraćajne infrastrukture i telefonije, najneophodnije sanitarno opremanje objekata i organizovanje mobilnih službi zdravstvene i socijalne zaštite i tehničkih servisa (građevinskih, poljoprivrednih i dr.) iz opštinskih centara. Sanacija i rehabilitacija naselja bi trebalo da se odvija po posebnim programima u koje bi bili uključeni naslednici staračkih domaćinstava, kao i domaćinstva i investitori zainteresovani za razvoj tržišno orjentisane poljoprivredne proizvodnje na krupnim gazdinstvima/farmama.

Razvoj javnih službi, javnih servisa i usluga bi trebalo da se usklađuje sa funkcijama naselja, tako da se:

1) u turističkim centrima zadovoljavaju specifične potrebe turista i povremene potrebe gravitirajućeg stanovništva;

2) u naseljima sa turističkim i drugim specifičnim funkcijama zadovoljava deo specifičnih potreba turista i deo povremenih potreba stanovništva naselja i

3) u ostalim naseljima zadovoljava deo stalnih potreba stanovništva, ili će ona u potpunosti biti upućena na prethodne dve grupe naselja i organizovanje mobilnih službi i servisa.

Jedan od bitnih elemenata za održanje i razvoj naselja, zadržavanje i naseljavanje stanovništva je i unapređenje komunalne opreme, posebno u pogledu uređenja turističkih centara i sanitacije seoskih naselja.

Rešenja za evakuaciju komunalnog otpada treba da budu primerena konfiguracijskim i klimatskim uslovima, potrebama zaštite Nacionalnog parka i zaštitne zone i uređenja turističkih lokaliteta i naselja. Evakuacija otpadnih materija treba da se vrši cele godine i da bude prilagođena zimskim uslovima. U prvoj etapi otpad bi se deponovao na zajedničkoj deponiji (u okviru ili van zaštitne zone), a u narednoj etapi bi se vršila centralizovana prerada i recirklaža otpada [4].

Posebno značajnim se smatra uvođenje elemenata urbo-komunalne opreme za uređenje javnih-komunalnih površina, kao što su javni parkinzi, autobuska stajališta, parkovi i/ili skverovi i linijsko zelenilo, zelene pijace, zatim ljudskih i stočnih groblja i dr.

ZAKLJUČAK

Opstanak malih seoskih, a naročito planinskih naselja, zavisi od mogućnosti ulaganja iz javnih fondova u decentralizaciju ekonomskih aktivnosti i povećanje dostupnosti područja, razvojem sekundarne infrastrukturne i telekomunikacione mreže (regionalnog i lokalnog značaja). Planinskim područjima je neophodna pomoć za diverzifikaciju njihove ekonomije, povezivanje sa glavnim distributivnim kanalima/lancima, glavnim tržištima i specijalizovanim funkcijama srednjih/regionalnih i velikih/makroregionalnih centara [9].

Osnovni izvori finansiranja zaštite i razvoja Nacionalnog parka i njegove zaštitne zone mogu biti: direktni (naknade i takse za korišćenje prirodnih vrednosti i prirodnih resursa; naknade i zakup javnog i ostalog građevinskog zemljišta u državnom vlasništvu; cene usluga prezentacije prirodnih vrednosti i dr.) i indirektni (iz redovnih programa i fondova resornih organa, agencija, uprava, javnih preduzeća i komisija; sredstva od dela poreskog prihoda ostvarenog na području Nacionalnog parka; kreditna sredstva banaka, fondova i agencija; i iz programa i grantova evropskih agencija i komisija, donacija i sl.).

Uprava/javno preduzeće Nacionalnog parka bi trebalo da ostvaruje prioritet u korišćenju indirektnih izvora finansiranja za sprovođenje programa i projekata na zaštiti i razvoju područja parka i njegove zaštitne zone.

Uprava/javno preduzeće i lokalni nivo upravljanja, uz podršku i saradnju republičkih resornih organa, trebalo bi da iniciraju i lobiraju uspostavljanje stimulativnih mera i instrumenata kreditne i poreske politike za investicije u zaštitnoj zoni Nacionalnog parka u razvoj poljoprivredne proizvodnje, turizma i komplementarnih delatnosti i za naseljavanje. U prvom redu bi trebalo obezbediti kreditno-investicione podsticaje i poreske olakšice za povećanje tehničke opremljenosti poljoprivrede i za izgradnju stambenih objekata, poljoprivrednih i turističkih kapacite-

ta, objekata javnih službi i komunalne infrastrukture u naseljima u zaštitnoj zoni Nacionalnog parka.

Uprava/javno preduzeće Nacionalnog parka bi trebalo da obezbeđuje direktne podsticaje i olakšice lokalnom stanovništvu za preduzimanje mera zaštite i za korišćenje pašno-livadskih površina i drugih prirodnih resursa na području Nacionalnog parka. Ugovornim aranžmanima za zaštitu i korišćenje prirodnih resursa regulisalo bi se davanje na korišćenje ili u zakup pašnjaka i livada, voda i drugih resursa, davanje na koncesiju onog zemljišta za koje je utvrđena obaveza osetljivog upravljanja posebnoj agenciji ili trećem sektoru (nevladine organizacije) i dr.

Koordinacija, kooperacija i informisanje aktera u procesu zaštite i razvoja područja Nacionalnog parka Kopaonik može biti organizovana u vidu:

1) koordinacionog aranžmana – koordinaciono telo, savet ili komisija u kojoj bi bili zastupljeni predstavnici svih nivoa upravljanja i različitih asocijacija (lokalnog stanovništva, turističkih i proizvodnih subjekata i korisnika Nacionalnog parka), radi koordinacije aktivnosti i kooperacije aktera u donošenju i sprovođenju planskih odluka i programa i njihovog uključivanja u kontrolni sistem zaštite, korišćenja i izgradnje prostora;

2) partnerski aranžmani – na relaciji uprava Nacionalnog parka–republički nivo upravljanja (resorni organi, agencije, uprave i posebne organizacije), radi pružanja potrebne stručne, tehničke i finansijske pomoći u upravljanju zaštitom i razvojem područja; kao i na relaciji uprava Nacionalnog parka–lokalni nivo upravljanja, radi saradnje na izradi i kontroli implementacije planskih osnova;

3) kooperativni aranžmani – zajedničke komisije ili saveti za razvoj pojedinih aktivnosti i naselja na relaciji uprava Nacionalnog parka – turističke i proizvodne asocijacije – lokalno stanovništvo – nevladine organizacije, radi informisanja, dogovaranja, pružanja stručne pomoći i edukacije lokalnog stanovništva u zaštitnoj zoni Nacionalnog parka i u okruženju i

4) dobrovoljni aranžmani – na relaciji asocijacije korisnika–asocijacije turističkih i proizvodnih subjekata–nevladine organizacije sa obuhvaćenog područja i iz okruženja, uz posredovanje uprave Nacionalnog parka, radi dogovora o zajedničkom korišćenju i zašti-

ti prirodnih vrednosti, utvrđivanjem kodova ponašanja u obavljanju aktivnosti, vremenskog zonginga prostora i dr.

LITERATURA

- [1] Council of Europe, European Charter of Rural Areas, Strasbourg, prema: Wilkin, J.: Miedzynarodowe uwarunkowania strategii rozwoju rolnictwa w Polsce, IER i GZ, Warszawa, 1996, 1–24.
- [2] European Commission, European spatial development perspective (ESDP), Potsdam, 1999
- [3] European Commission, Europe 2000+: Cooperation for European territorial development, Luxembourg, 1994
- [4] Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Radna verzija Strategije zaštite, razvoja i uredjenja područja Nacionalnog parka Kopaonik, Beograd, 2003
- [5] Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Predlog prostornog plana posebne namene područja Nacionalnog parka Kopaonik – Analitičko–dokumentaciona osnova, Beograd, 2003
- [6] Gavrilović Lj., Gavrilović D.: Fizičko–geografske osobenosti i resursi planinskih područja, u: Planina – 2002, SIT i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2002, 60–65
- [7] Krstić O.: Planinske oblasti Srbije, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, 1962
- [8] Maksin–Mičić M.: Održivo korišćenje prirodnih resursa i transformacija mreže naselja planinskih područja Srbije, u: Selo u novijim razvojnim uslovima, Udruženje urbanista Srbije, Beograd, 2003, 88–97.
- [9] Nikolić M., Maksin–Mičić M.: Ograničenja održivog razvoja poljoprivrede u uslovima tranzicije, Ekonomski anali, Beograd, 159 (u štampi), 2003
- [10] Prodi R.: Konferencija o politikama EU u planinskim područjima, u: Planina – 2002, SIT i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2002, 4–8
- [11] Rikalović G.: Privatizacija i prirodni resursi, u: Institucionalne reforme i tranzicija poljoprivrede u Republici Srbiji, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002, 19–28
- [12] Vujatović–Zakić Z.: Prilog definisanju strategije razvoja ruralnih područja Srbije, u: Prilozi strategiji i politici integralnog ruralnog razvoja Republike Srbije, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, 2002, 12–17
- [13] Vujatović–Zakić Z., Stojanović Ž.: Koncept integralnog ruralnog razvoja Evropske Unije i mogućnosti korišćenja njihovog iskustva u Srbiji, u: Institucionalne reforme i tranzicija poljoprivrede u Republici Srbiji, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002, 207–225